

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПЛАНУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Постановка проблеми. Питання планування економічних процесів завжди було предметом дискусій. У тоталітарному СРСР вважалося, що важливою перевагою над капіталістичною системою є можливість ведення планового господарства, але реально плани перетворювалися у директивні вказівки, які не мали будь-якого обґрунтування. Незалежна Україна перейшла до ринкової економіки, що потребує перегляду методології та методики планування. Відомо, що в країнах з розвинутою ринковою економікою планування є важливим елементом господарського механізму. Однак у нашій країні менеджери користуються радянськими методами планування, тобто не враховується невизначеність функціонування та розвиток економічних систем, їх системні характеристики, в тому числі економічний ризик. Ринковість економіки передбачає державне регулювання економікою країни та застосування індикативного планування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Планування функціонування та розвиток економічних систем – складна інтелектуальна праця. Цією проблемою на рівні народного господарства, галузей, підприємств тощо займалося багато вчених: Аккофф Р, Андрійчук В. Г, Вітлінський В. В., Кадієвський В. А., Кардаш В. А., Наконечний С. І., Нелеп В. М., Саблук П. Т., Тунєєв М. М. та інші, а також відображена у роботах науковців [4, 5, 6, 8, 9, 11, 14, 16]. Фахівці розробили концепцію прийняття рішень, реалізація якої потребує постійної інтелектуальної діяльності. Вона враховує наступне:

1) Менеджер повинен усвідомити необхідність прийняття рішення. Для сільськогосподарських підприємств очевидним є, що урожайність сільськогосподарських культур формується під дією космічних сил і людської праці. Ця величина недетермінована. А це значить, що більшість техніко-економічних показників є недетерміновані.

2) Менеджер свідомий того, що земля – основний ресурс, на якій можна вирощувати будь-яку культуру цієї природнокліматичної зони. Важливою проблемою є раціональне використання ресурсів, поєднання галузей сільськогосподарського підприємства, особливо рослинництва і тваринництва. Формування варіантів діяльності сільськогосподарського підприємства здійснюється на основі множини існуючих високих технологій вирощування рослин і тварин, які включають в економіко-математичні моделі в якості змінних. Крім того, урожайність сільськогосподарських рослин у різних кліматичних зонах різна. Це повинно бути відображеним в економіко-математичній моделі, тобто має бути врахована невизначеність урожайності цієї культури. Оскільки урожайність сільськогосподарських культур стохастична, то всі інші техніко-економічні показники виробничих процесів сільськогосподарських підприємств також мають бути стохастичними. Відомо, що виробничі сільськогосподарські процеси формуються під дією великої кількості факторів різної природи, то саме вони визначають сутність розроблюваної економіко-математичної моделі.

3) Використовуючи існуючі або розробляючи нові економіко-математичні моделі, з допомогою ЕОМ знаходимо оптимальний план за даним критерієм або будемо компромісний. Вибраний варіант плану для практичної реалізації повинен бути економічно ефективним. У роботі [2] зроблена спроба аналізу методів оцінювання економічної ефективності виробництва сільськогосподарськими підприємствами. Автор цієї роботи стверджує: "Щоб зробити обґрунтований висновок, який саме вид економічного ефекту доцільніше за все використовувати для виміру економічної ефективності, потрібно розкрити їх сутнісну специфіку, спираючись на яку можна було б побудувати ієрархію переваг одного виду ефекту над іншим. У законодавчих документах,

економічній літературі і практиці загальнозживаними видами економічного ефекту стали дохід (валовий дохід), валова продукція, товарна продукція, чиста продукція і прибуток. Саме вони і розглядаються як кінцеві результати господарської діяльності товаровиробників" [2, с. 29].

Виклад основного матеріалу. З методологічної точки зору такий підхід оцінювання економічної ефективності є необґрунтованим. На якість показника економічної ефективності претендує багато економічних параметрів. Однак практично неможливо побудувати ієрархію переваг одного виду ефекту над іншим, оскільки не поставлена мета діяльності підприємства. В залежності від реальної ситуації мета може змінюватися на протилежну. Наприклад, фермер ставить собі за мету досягти максимального багатства. Однак поточний рік був неврожайний, зібрано біля 40% від запланованого обсягу товарних рослинницьких і кормових культур. Звичайно, мета діяльності змінюється. Необхідно використати наявні ресурси так, щоб втрати були мінімальні, зберегти основне поголів'я тварин. Економічний ефект сільськогосподарського виробництва залежить від зовнішніх факторів, особливо погодних ситуацій. Планова величина економічного ефекту може реалізовуватися як відповідна подія з деякою ймовірністю.

Природно, виникає питання: який із показників - товарна продукція чи прибуток - буде стояти вище у побудованій ієрархії? Відомо, що при максимізації товарної продукції сільськогосподарського підприємства у його структурі максимально будуть представлені тваринницькі галузі, а при розгляді прибутку – рослинницькі.

Нехай якимось чином побудована ієрархія двадцяти показників, які претендують бути використаними в якості цільових функцій. Як знайти оптимальний план з урахуванням всіх цих цільових функцій?

Теоретичні дослідження [7] і практичний досвід показують, що при оптимізації структури галузей сільськогосподарських підприємств в якості критеріїв оптимальності слід використовувати максимізацію товарної продукції, прибутку і рентабельність, а також методи багатокритерійності, тобто побудувати компромісні плани. Оскільки техніко-економічні показники сільськогосподарського виробництва вимірюються у натуральних або грошових одиницях (цінах), які схильні часто змінюватися як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, то різні економічні показники, очевидно, не можна сумувати. Крім цього, постійно змінюється курс валют.

Сільськогосподарські підприємства являють собою слабоструктуризовану, складну систему, яка функціонує і розвивається в умовах невизначеності, перебуває під впливом зовнішнього середовища, яке постійно змінюється. Саме через такі умови доводиться приймати рішення щодо керування сільськогосподарським виробництвом.

Деякі вчені-економісти вважають, що в умовах трансформації економіки планування техніко-економічних процесів є неможливим [11]. З приводу цього професор Нелеп В. М. пише: «Усупереч загальноприйнятим в Україні твердженням про неадекватність і неможливість планування з використанням вартісних показників в умовах економічної кризи, інфляції і нестабільного законодавства [11] автор переконаний у зворотному. Про це свідчить досвід як ряду господарств України, так і розвинених країн світу, де стало аксіомою: чим більше хаосу у зовнішньому середовищі, тим більше порядку має бути у внутрішній організації дій підприємств. Саме планування, що є провідною функцією управління, має відігравати важливу роль у виході з економічної кризи, у стабілізації і розвитку підприємств – головної ланки виробничої сфери» [10, с. 7].

Власне, у цьому випадку менеджер повинен усвідомлювати наявність невизначеності, це означає доцільність планування. Відсутність планування підприємств означає [10, с. 227], що вони :

- не розуміють майбутніх завдань;
- не розглядають господарювання як безперервний процес, не враховують, що прийняття рішень тісно пов'язані з майбутніми результатами;
- орієнтуються на короткострокові інтереси і не враховують майбутніх

результатів діяльності;

- не враховують попит ринку;
- опиняються в умовах не конкурентоспроможності.

Менеджер має розуміти, що наше суспільство є відкритим, а тому жодна людина не може володіти істиною в останній інстанції. Ринкова економіка і демократія мають багато недоліків, але людство поки що кращого не придумало. Дискусії стосовно планування ведуться постійно. Ще в 20-х і 30-х роках ці проблеми розглядалися вченими та практиками. У багатьох роботах вчених розглядається необхідність поєднання ринкових відносин з плануванням виробництва. Вважається за потрібне врахування стихійності, невизначеності розвитку економічних систем, оцінки ризику, надійності та гнучкості планів.

Важливим є уточнення сутності планування – складної інтелектуальної праці. Професор Нелеп В. М. приводить таке визначення: "Планування – це цілеспрямована інтелектуальна діяльність людей, що має на меті визначення цілей і завдань функціонування певних систем (підприємство, район, держава...) та шляхів і методів досягнення цих цілей і завдань" [10, с. 10]. У цьому визначенні не відображені роль менеджера, а також невизначеність внутрішнього і зовнішнього середовища економічної системи.

Відомий вчений Р. Акофф стверджує: "Мудрість – це здібність передбачити наслідки дій, які здійснюються, готовність пожертвувати тимчасовою вигодою ради більших благ у майбутньому та вміння керувати тим, що піддається керуванню, та не засмучуватися через те, що є некерованим" [1, с. 14]. Отже, менеджер повинен бути мудрим, вміти прогнозувати майбутнє в умовах невизначеності, намагатися впливати на майбутній результат. Таким чином, рішення впливає на результат. Це явище Дж. Сорос назвав рефлексивністю: "Рефлексивність – це просто нова назва для явища двосторонньої взаємодії між мисленням і реальністю, розуміння якої довго і глибоко вкоренилося у нашому світогляді" [15, с. 37]. Саме в сучасному плануванні не приділяється або мало приділяється уваги рефлексивності та невизначеності. На цей факт звернув увагу автор роботи [9]. Він пише: "Людина не тільки прогнозує, а намагається впливати на майбутні результати, тобто рішення впливає на результат. Саме рефлексивності, а також невизначеності мало уваги приділяється у сучасному плануванні. Пізнавальна функція і функція участі менеджерів впливають одна на одну, внаслідок чого розуміння економічних процесів виявляються недосконалими, а результати – невизначеними" [9, с. 6–7]. Отже, рефлексивність та невизначеність є суттєвими факторами адекватності планування.

Невизначеність економічних процесів та явищ підтверджується не тільки теорією, а також практикою. Відомий російський вчений М. Я. Петраков писав: "Недетермінованість великих систем, в тому числі економічних, настільки очевидна, що це положення не зустрічає заперечень ні серед теоретиків, ні серед практиків господарських працівників" [12, с. 14]. Важливим є зауваження цього автора: "Недетермінованість центральної керованої системи у жодному разі не тотожна за своїм змістом зі стихійністю розвитку економічних процесів. Стихійність протистоїть свідомому керуванню, плановості. Але наявність осмисленої цілеспрямованої діяльності по управлінню економікою не еквівалентна жорсткій обумовленості всіх процесів, які проходять у середині системи" [12, с. 15]. Ігнорування при плануванні факту існування невизначеності економічних процесів призводить до неадекватності рішень, значних негативних економічних і соціальних наслідків.

Надалі треба дотримуватися такого визначення планування вченого Р. Акоффа: "Планування – це процес завчасного прийняття та оцінки взаємозв'язаної сукупності рішень у ситуації, коли допускається, що бажаний стан в майбутньому навряд чи наступить, якщо не прийняти спеціальні міри, і що, прийнявши відповідні міри, можна збільшити ймовірність благополучного результату" [1, с. 14]. Згідно з цим визначенням, у

процесі планування використовується невизначеність, яка породжує економічний ризик, а також інші системні характеристики. Економічний (підприємницький) ризик сільськогосподарських підприємств – це ризик функціонування та перспективного розвитку підприємства, "... що виникає в результаті будь-яких видів діяльності, пов'язаних з виробництвом продукції, товарів, послуг, їх реалізацією, товарно-грошовими і фінансовими операціями, комерцією, здійсненням соціально-економічних і науково-технічних проектів" [4, с. 46]. Тут ідеться перш за все про ризик виконання плану по товарній продукції, прибутку та рентабельності (основні економічні показники).

У сучасних умовах світової продовольчої кризи ціни постійно зростають. Це добре видно на прикладі виробництва і реалізації зерна. У сприятливі роки урожайність зернових культур висока, а тому держава повинна скуповувати у виробників зерно за гарантованими досить високими ринковими цінами і реалізовувати його на світовому ринку, коли ціни на нього будуть підвищуватися. Тому треба погодитися з Т. Наконечним, який стверджує, що: «рівновага – це наслідок, що впливає із системи аксіом, і всі висновки – наслідок логічних операцій над ними. Припущення, що рівноважний стан неосязний, не спростовує логічної конструкції, але, якщо гіпотетична рівновага наводиться як модель дійсності, неминуче з'являються істотні викривлення» [9, с. 7]. Отже, методологія планування ринкової економіки (діяльності сільськогосподарських підприємств) повинна будуватися на економічній теорії фізичної економіки, в будь-якій ситуації землеробство повинне отримати три з п'яти частин абсолютної додаткової вартості. Учасники ринку автоматично цього не забезпечують. Це має бути здійснене державою. В Україні здійснена спроба встановлення цін не нижче фіксованого гарантованого рівня. Однак реалізація цього підходу не забезпечена відповідними бюджетними коштами, об'ємами складських приміщень, наприклад, елеваторами потрібної потужності тощо.

Планування сільськогосподарського виробництва має деякі особливості, які розглянуті у роботах [7, 9]. Необхідно враховувати якість розроблених планів, яка визначається системними характеристиками (маневреність, стійкість, надійність, інерційність, ефективність, напруженість, еластичність, ризикованість, зворотність тощо). Кожна з них керована, приймає відповідне оптимальне значення. Системні характеристики змінюються у значних межах, вони формуються під дією невизначеності умов виробництва. Отже, їх обов'язково треба визначити і врахувати під час розробки і прийняття планів, знаходити їх оптимальне (раціональне) значення, оскільки їх параметри суттєво впливають на кінцеві результати. Наприклад, ризиком економічних показників (товарна продукція, прибуток, рентабельність) треба керувати, а не тільки їх оцінювати.

Проблемам планування виробництва сільськогосподарських видів продукції та сировини приділяють увагу багато вчених (економістів, математиків тощо). Як правило, економісти правильно ставлять завдання, наприклад, у роботі [3, с. 41–42], але їх розв'язування мають ряд недоліків. У згаданій роботі відсутній системний підхід. Відомо, що сума оптимумів підсистеми не дає оптимуму системи. Автор роботи [3] використовує підхід: рішення «ресурс-продукт», «ресурс-ресурс», «продукт-продукт», «продукт-ресурс». Відомо, що один і той же ресурс, наприклад, рілля, використовується для виробництва всіх можливих видів продукції та сировини, тому оптимізація плану використання цього ресурсу повинна здійснюватися одночасно для всіх видів продукції. Крім цього одночасно треба враховувати всі ресурси використання продуктів у внутрігосподарській діяльності (корми), сівозміни, інерційність і маневреність процесів тощо. З цією метою будують відповідні економіко-математичні моделі, наприклад, для сільськогосподарських підприємств така модель приведена у роботі [7]. Це стосується також оцінюванням ризику та управління ним.

Звернемо увагу ще на один аспект планування в умовах невизначеності. Треба розглядати повний спектр подій, включаючи ті, що можуть реалізуватися з дуже малою ймовірністю, але ведуть до «економічних катастроф». Однак економісти порушують цей

постулат. Так у роботі [3, с. 176] автор пише: «Якщо виходити з припущення, що розподіл величини ймовірності урожайності нормальний, то можна сподіватися, що в одному випадку з трьох фактична урожайність буде вищою за середню, але не більше як на величину одного стандартного відхилення. Ми кажемо в одному випадку із трьох тому, що в нашому прикладі сума величин становить $460,5+47=507,5$. За досліджуваний період (6 років) є два роки з урожайністю у межах від 460,6 до 507,5 ц. Отже, ймовірність настання врожайності в зазначених межах становить 33,3 %, тобто в одному випадку із трьох (2 роки : 6 років = 0,333). Низька ж урожайність в межах з 460,5 до 413,5 ц ($460,5-47=413,5$) може настати лише в одному випадку із шести (1 рік : 6 років = 0,166). Це дає підстави орієнтуватися на швидше одержання урожайності в межах середньої і вище». По-перше, ймовірності приймають значення від 0 до 1 (не виражаються у процентах). По-друге, зовсім не зрозумілий вираз «швидше одержання урожайності в межах середньої і вище». По-третє, аргументи, викладені автором, не є обґрунтуванням того, що ймовірність урожайності цукрового буряку «в межах середньої і вище» більша, ніж ймовірність прийняття значення цього показника нижче середнього, оскільки за умов нормального розподілу ймовірностей величина приймає значення $a \pm 3\sigma$, де a - середнє значення, σ - середньоквадратичне. Отже, автор не враховує повний спектр подій. Більше того, автор роботи [3, с. 176] помилково стверджує: «...що в разі погіршення природного фактору або інших неконтрольованих факторів урожайність цукрового буряку може бути нижчою від запланованої на величину в межах стандартного відхилення...». Це неправильна оцінка, оскільки, згідно з теорією розподілу величини за нормальним законом, урожайність від середнього може відхилитися на три середньоквадратичних відхилення. Подібні методичні неточності у плануванні призводять до значних викривлень у прийнятті рішень, економічних витрат.

Розглянемо приклад. У роботі [9] описані результати досліджень виробництва цукру, тобто розв'язується така ж задача планування, як і в роботі [3], але враховується повний спектр можливих подій. Згідно з роботою [9, с. 14], при середньому рівні урожайності цукрового буряку цукровий завод отримає прибуток 41 млн. грн., при найнижчому – 20 млн. грн. Менеджери заводу вирішили купити в кредит (застава – цукровий завод вартістю 20 млн. грн.) нове устаткування з розрахунку, що завод отримає 41 млн. грн. прибутку. Однак поточний рік виявився несприятливим, у результаті завод опинився в умовах боргу 21 млн. грн., тобто він збанкрутував. Отже, при плануванні функціонування та розвитку сільськогосподарських підприємств необхідно враховувати «повний спектр» ситуацій, особливо ті, що можуть з'явитися з малою ймовірністю, але ведуть до «економічних катастроф».

Висновки. Проведений огляд нормативних актів та літературних джерел, аналіз звітної інформації, досвіду функціонування та розвитку сільськогосподарських підприємств і формувань, а також узагальнення та систематизація наукових і практичних публікацій з проблем планування сільськогосподарських підприємств за умов невизначеності дають можливість зробити такі висновки:

1. Україна має надзвичайно сприятливі природнокліматичні умови для розвитку землеробства. Стан АПК країни вказує на його високі потенційні можливості галузі. Сільське господарство може виробити за рік 67-80 млн. тонн зерна, 70 млн. тонн цукрового буряку, 26-30 млн. тонн молока, 3,4-4 млн. тонн яловичини тощо, тобто ефективно використання наявного виробничого потенціалу може повністю задовольнити потреби внутрішнього ринку. Однак недостатня увага зі сторони органів державного управління та світова економічна криза привели до посилення негативних явищ у сфері аграрного виробництва.

2. Проведені реформи не були науково обґрунтованими, що призвело до кризи у сільськогосподарському виробництві. Державні органи повинні вжити термінових заходів щодо розвитку АПК, розробити та впровадити відповідні закони, які базуються на фізичній економічній теорії.

3. Сучасне сільськогосподарське виробництво потребує значної державної підтримки, встановлення справедливих правил гри, науково обґрунтованих гарантованих цін на основні види продукції. З цією метою у бюджеті необхідно передбачити відповідні кошти, а при необхідності скористатися послугами (кредитами) Нацбанку, забезпечити доступність сільськогосподарського виробника до кредитів під помірний відсоток, ліквідувати субсидії та дотації, які, як правило, не доходять до селян, забезпечити прибутковість та конкурентоспроможність АПК на базі ефективного використання виробничого та економічного потенціалу агроєкосистеми, генофонду сільськогосподарських рослин і тварин, відновлення родючості ґрунтів, законів фізичної економіки, енергії прогресу М. Руденка, космічної енергії, матеріальних і грошових ресурсів тощо.

Анотація

У статті розглянуті аспекти планування діяльності сільськогосподарських підприємств в умовах невизначеності та заходи, які необхідно враховувати при прийнятті управлінських рішень.

Ключові слова: планування діяльності сільськогосподарських підприємств, невизначеність, рефлексивність, економічний ризик.

Аннотация

В статье рассмотрены аспекты планирования деятельности сельскохозяйственных предприятий в условиях неопределенности и мероприятия, которые необходимо учитывать при принятии управленческих решений.

Ключевые слова: планирование деятельности сельскохозяйственных предприятий, неопределенность, рефлексивность, экономический риск.

Summary

In article aspects of planning of activity of the agricultural enterprises in the conditions of uncertainty are considered and actions which are necessary for considering at adoption of administrative decisions are discussed.

Keywords: planning of activity of the agricultural enterprises, uncertainty, reflektivnost, economic risk.

Список використаної літератури:

1. Акофф Р. Планирование в больших экономических системах / Акофф Р. - М. : Сов. радио, 1972. - 224 с.
2. Андрійчук В.Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз: моногр. / Андрійчук В. Г. - К. : КНЕУ, 2005. - 296 с.
3. Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: моногр. / Андрійчук В. Г. - Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. - 216 с.
4. Вітлінський В.В. Моделювання економіки: [навч. посіб.] / Вітлінський В. В. - К.: КНЕУ, 2003. - 408 с.
5. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року // Економіка АПК. - 2007. - № 11. - С. 3 — 57.
6. Кононенко А. Ф. Принятие решений в условиях неопределённости / Кононенко А. Ф., Холезов А. Д., Чумаков В. В. — М.: ВЦ АН СССР, 1991. — 197 с.
7. Наконечний С.І. Погодний ризик АПК : адаптивне моделювання, економічне зростання та прогнозування / С. І. Наконечний, С. С. Савіна. -К.: ДЕМГУР, 1998. - 162 с.

8. Наконечний Т. С. Економічна теорія фізіократів : аспекти розвитку / Т. С. Наконечний. - Вісн. Сум. нац. аграр. ун-ту. Сер. Фінанси і кредит. - 2002. - № 2. - С. 65 — 66.
9. Наконечний Т.С. Оптимізація виробничого потенціалу економічних систем (на прикладі бурякоцукрового підкомплексу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук.: спец. 08.03.02 / Т. С. Наконечний. - К.: 2004. - 21 [2] с.
10. Нелеп В. М. Планування на аграрному підприємстві : [підруч.] / Не-леп В. М. - К.: КНЕУ, 2000. - 372 с.
11. Організація і планування виробництва в сільськогосподарських підприємствах. - Тернопіль : ТАНГ, 1995. - 402 с.
12. Петраков Н.Я. Фактор неопределенности и управление экономическими системами / Н. Я. Петраков, В. И. Ротарь. - М. : Наука, 1985. 190 с.
13. Руденко М.Д. Енергія прогресу : Нариси з фізичної економії / Руденко М. Д. - К. : Молодь, 1998. - 528 с.
14. Саблук П. Т. Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період / Саблук П. Т. // Економіка АПК. - 2008. - № 4. - С. 19-37.
15. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Сорос Дж. ; пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259 с.
16. Цюпко С.В. Економіко-математичне моделювання процесів сільсько-господарського виробництва / Цюпко С. В. - К.: Логос, 2006. - 336 с.